

ABBÂSÎLER'İN KURULUŞ DÖNEMİNDE EDİP BÜROKRAT TİPOLOJİSİNİN MAĞRUR BİR ÖRNEĞİ: UMÂRE B. HAMZA

Selahattin POLATOĞLU

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı,
selahattinpolatoglu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7322-9496>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 13/06/2022, **Accepted / Kabul Tarihi:** 18/08/2022

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1129915>

ABBÂSÎLER'İN KURULUŞ DÖNEMİNDE EDİP BÜROKRAT TİPOLOJİSİNİN MAĞRUR BİR ÖRNEĞİ: UMÂRE B. HAMZA

ÖZ

Emevîler'in son dönemlerinde mevâlî kökenli kâtipler yönetimde söz sahibi olmaya ve entelektüel yönleriyle dikkat çekmeye başlamıştır. Kültürel açıdan donanımlı ve idarî hayatta tecrübe kazanmış bu kişiler, İslam dünyasında edip bürokrat tipolojisinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bunlardan biri olan Umâre b. Hamza (ö. 199/814-15 [?]) Abbâsîler'in kuruluş yıllarında üst düzey bir kâtip ve devlet adamı olarak öne çıkmıştır. Umâre'nin aşırı kibirli yönü deyimlere konu olmuştur. Abbâsî halifeleri yararlılığı ve kabiliyetinden ötürü onun bu özelliğine katlanmışlardır. Resmî ve şahsî mektupları oldukça beğenilen Umâre, bu sayede 3-4/9-10. yüzyıl İslam dünyasının ilk on belâgat ustası arasında anılmıştır. Kâtip, harâc âmili, vali ve diplomat olarak başından geçen çeşitli olaylar ve ilginç kişiliği nedeniyle hakkında çok sayıda anekdot kaydedilmiştir. Mevâlîden olması, zındıklıkla itham edilmesi, halifelere karşı minnetsiz tavırları, mağrur edası, sahip olduğu servet, cömertliği, Bizans elçiliği görevi ve yazdıklarının mahiyeti gibi hususlar, Abbâsîler'in ilk dönemine pek çok açıdan ışık tutmaktadır. Bu makalede Umâre b. Hamza'nın hayatı ve şahsiyeti, dönemin şartları ve önde gelen simalarıyla beraber ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra mevâlînin Abbâsîler'in erken dönemindeki konumu ve etkinliği Umâre örneği üzerinden işlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsî Devleti, Kâtip, Bürokrasi, Mevâlî, Himaye

AN ARROGANT EXAMPLE OF INTELLECTUAL BUREAUCRAT TYPOLOGY IN THE EARLY ABBASIDS: 'UMĀRA B. ḤAMZA

ABSTRACT

In the last period of the Umayyads, some clerks of mawālî origin began to have a voice in the administration and to draw attention to their intellectual aspects. These people, culturally equipped and experienced in administrative life, provided the emergence of the adīb (enlightened writer/man of letters) bureaucrat typology in the Islamic world. One of them, 'Umāra b. Ḥamza (d. 199/814-15 [?]) came forward as a high-level clerk and statesman during the establishment years of the Abbasids. 'Umāra has an extremely arrogant aspect, which was the subject of idioms. The Abbasid caliphs put up with this feature because of his usefulness and ability. 'Umāra's official and personal letters were highly appreciated; for this reason, he was mentioned among the top ten masters of eloquence in the 3-4th/9-10th century of the Islamic world. Many anecdotes have been recorded about him due to the various events he experienced as a clerk, tax administrator, governor and diplomat, and his interesting personality. Issues such as being a mawālî, being accused of zindīq, ungrateful attitudes towards the caliphs, haughty attitude, wealth, generosity, his duties such as being an ambassador to Byzantium, and the nature of his writings shed light on the first period of the Abbasids in many ways. In this article, 'Umāra b. Ḥamza's life and personality are discussed, together with the conditions of the period and prominent figures. In addition, the position and activity of the mawālî class in the early Abbasid period are explained through the example of 'Umāra.

Keywords: Islamic History, Abbasid Caliphate, Clerk, Bureaucracy, Mawālî, Patronage

GİRİŞ

Biyografik araştırmalar, genelde bir şahıs hakkında sunduğu bilgilerden fazlasını ifade etmekte olup dönemin siyasi ve sosyal hayatına çeşitli açılardan ışık tutmaktadır. Abbâsî tarihinde de bazı şahsiyetlerle ilgili kayıtlar, o kimsenin hayatı ve kişiliği hakkında bilgi sağlamış olmakla beraber dönemin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu çalışmada hayat serüvenini ve şahsiyetini konu edineceğimiz mevâlî kökenli bir edip bürokrat olan Umâre b. Hamza, Abbâsîler'in kuruluş dönemini yansıtmaya bakımından önem arz etmektedir. Umâre hakkında klasik kaynaklarda çok sayıda ayrıntı bulunmasına rağmen Türkçe literatürde onunla ilgili bir araştırmanın bulunmaması, dahası başlıca İslam ansiklopedilerinde biyografisine madde olarak yer verilmeyişi, ihmal edildiğini düşündüğümüz böyle bir çalışma yapmaya bizi sevk etmiştir.

Bu makalede öncelikle Umâre b. Hamza'nın hayatı hakkındaki tarihsel malzemenin ortaya çıkarılması ve bürokrat mevâlî kimliği bağlamında yorumlanması hedeflenmektedir. Zira Umâre, Emevîler'in yıkılışına ve Abbâsîler'in kuruluş dönemine tanıklık etmiş olmasının yanı sıra inşâ kâtibi, harâc âmili, vali ve diplomat sıfatıyla renkli bir kişilik sergilemektedir. Ona dair anekdotlar ve biyografi eserlerinde ona ayrılan sayfalar dikkatle incelendiğinde karşımıza temsil gücü yüksek bir bürokrat edip tipolojisi çıkmaktadır. Bununla birlikte Umâre'ye dair bilgiler Arap-Mevâlî ilişkisinde gelinen nokta, devlet ricalinin mülkleri, Abbâsî-Bizans diplomatik ilişkileri, resmî yazışmaların dili gibi pek çok konuya ışık tutmaktadır. Tarih araştırmalarında yaygın biçimde tercih edilen analiz, örnekleme, tasvir, tümevarım gibi yönetmelere başvurma yanısıra toplu biyografi (*prosopografi*) çerçevesinde bir yaklaşım sergilenecektir. Ayrıca Abbâsî siyasi ve kültür tarihine ışık tutacak söz dağarcığı (*sosyal vokabüleri*) az da olsa tespit edilecektir.

Umâre b. Hamza hakkında detaylı bilgi bulunan başlıca eser, Cehşiyârî'nin (ö. 331/942-43) *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'idir. Burada Umâre'nin soyu; halife, devlet adamı ve kâtiplerle münasebeti, üstlendiği resmî görevler, sözleri, cömertliği ve kibirli yönü gibi konularda dağınık bilgiler bulunmaktadır.¹ Nedîm (ö. 385/995) de risâleleri ve belâgat ustalığı bağlamında ondan kısaca bahsetmektedir.² Erken döneme ait tarih, edebiyat ve coğrafya sahalarındaki çeşitli eserlerde Umâre hakkında az da olsa bazı bilgilere rastlanmaktadır. 5/11. yüzyıldan itibaren biyografi eserlerinde ve genel tarih eserlerinin vefeyât kısımlarında Umâre'ye yer verildiği görülmektedir.³ Cehşiyârî ve Nedîm'den önemli ölçüde yararlanan Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), diğer kaynaklarda geçen bilgileri de bir araya getirip biyografisini adeta yeniden yazmıştır.⁴ Daha sonra gelen İbn Hallikân (ö. 681/1282), Zehebî (ö. 748/1348) ve Safedî (ö. 764/1363) gibi müellifler de biyografi eserlerinde Umâre'ye yer vermiştir.⁵ Hakeza Osmanlı'nın geç dönemlerinde bir kâtip olan şair Lebîb Efendi (ö. 1867), klasik kaynaklarda geçen hikmete dayalı bilgileri ve nükteleri derleyip tercüme ettiği eserinde Umâre'ye de yer açmıştır.⁶ Çağdaş araştırmalarda ise genelde Umâre'nin edebî kişiliği ve kitâbet sanatındaki yetkinliğine dikkat çekilmiştir.⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Umâre hakkında akademik düzeyde sadece iki çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan İdris Muhammed'e ait olanında klasik kaynaklardaki bilgiler gelişi güzel sıralanarak Umâre tanıtılmıştır.⁸ Bennâ'nın araştırmasında ise klasik kaynaklardaki dağınık halde bulunan bilgiler büyük bir dikkatle derlenmiş, kayıtlar üzerine yer yer yorum

1 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. İbrahim Salih (Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 2009), 149-153, 174, 193, 204-205, 222-225, 291.

2 Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014), 1/366-367, 389, 391.

3 Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm: Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 14/216-218; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 10/79-81.

4 Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrsâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 5/2054-2062.

5 Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 4/30-32; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 8/275-276; Ebû's-Safâ Halil b. Aybek Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 22/246-249.

6 Mehmed Lebîb Efendi, *Cevâhir-i Mültekâ: Keşfedilen Cevherler*, ed. Hasan Karayığit (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014), 2/546-550.

7 Muhammed Nebîh Hicâb, *Belâğatü'l-Küttâb fî'l-Asri'l-Abbâsî* (Mekke: Mektebetu Tâlibi'l-Câmiî, 1986), 221-229.

8 İdris Süleyman Muhammed, "Umâre b. Hamza: Sîretuhu'z-Zâtîyye ve Alâkatuhu bi's-Sultati'l-Abbâsiyye", *Âdâbu'r-Râfideyn* 34 (2001), 233-248.

yapılmış, fakat daha ziyade halifeler, devlet adamları ve ediplerle münasebeti bağlamında Umâre'ye dair kayıtlara uzun alıntılar şeklinde yer verilmiştir. Mevâlî yönü ve edebî kişiliği üzerinde ise durulmamıştır.⁹

1. KÖKENİ VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE

Adı Umâre b. Hamza b. Meymûn¹⁰ ve Umâre b. Hamza b. Mâlik b. Yezîd b. Abdullah şeklinde sıralanıp Abdullah'ın Abbas b. Abdülmuttalib'in (ö. 32/653) mevlâsı olduğu¹¹ kaydedilmektedir. Soyu Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) mevlâsı olan tâbiünden müfessir İkrime'ye (d. 21/642 [?] - ö. 105/723) dayandırılmaktadır.¹² Mağribli bir Berberî olan İkrime, İbn Abbas'ın vefatından sonra oğlu Ali, onu Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye 4 bin dinar karşılığında satmış, fakat İkrime'nin babasının ilmini sattığını söyleyerek ona sitem etmesi üzerine bundan vazgeçip onu azat etmiştir.¹³ Başka bir rivayette anne tarafından İkrime'nin torunu olduğu söylenmektedir.¹⁴ Umâre için Abdullah b. Abbas'ın¹⁵ mevlâsı olan Ebû Lübâbe'nin¹⁶ ve Hz. Peygamber'in mevlâsı Ebû Ümâme'nin¹⁷ soyundan geldiği de belirtilmektedir. Hadis rivayetinde zayıf biri olarak kaydedilen Ebû Hamza Meymûn'un Umâre'nin dedesi olması ihtimal dâhilindedir.¹⁸ Meymûn'un Kûfe'de yaşadığı, kasaplık ve çobanlık yaptığı, hurma ticaretiyle uğraştığı, ayrıca tek gözlü olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁹ Adları kaydedilmemiş olmakla birlikte Umâre'nin çocuklarının varlığından söz edilmektedir.²⁰ Umâre'nin künyesi ise kaynaklarda geçmemektedir.

Umâre'nin isim benzerliği yüzünden bazı kişilerle karıştırılması söz konusudur. Bunların başında onunla çağdaş olup zındıklığıyla bilinen şair Hammâd Acred'in (ö. 161/778 [?]) amcasının oğlu Umâre b. Hamza b. Kelîb (veya Küleyb) gelmektedir.²¹ Diğer bir isim Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) soyundan gelen Umâre b. Hamza b. Mus'ab'dır (ö. 130/747).²²

Kaynaklarda Umâre'nin doğduğu tarihle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ebû'l-Abbas es-Sefâh döneminde (132-136/749-754) önemli görevler yürüten bir kâtip olmasına bakılacak olursa 2/8. yüzyılın başlarında doğduğu söylenebilir. Ölüm tarihi ise erken dönem kaynaklarında verilmemekle birlikte 199/814-15 yılında²³ ve 180'li yıllarda (796-805)²⁴ vefat ettiği kaydedilmektedir. Zehebî ise *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinde vefat tarihini belirtmeksizin 171-180 (787-796) yılları tabakası içinde Umâre'ye yer vermektedir.²⁵

9 Muhammed Abdüssettâr Bennâ, "Umâre b. Hamza 199 h/814 m", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sâdis: el-Mevrûsâtu'l-Kadîme beyne's-Şefâhiyye ve'l-Kitâbiyye ve't-Tecsid* (Kahire: Câmîatu Aynî's-Şems: Merkezu'd-Dirâsât el-Berdiyye ve'n-Nukûş, 2005), 295-342.

10 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 149, 223.

11 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/216; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/79.

12 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/216.

13 Tayyar Altukulaç, "İkrime el-Berberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/40-41.

14 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/266.

15 Hz. Peygamber'in mevlâsı olarak da tarif edilmektedir. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2009), 299.

16 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 149.

17 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/401.

18 Bennâ, "Umâre", 2/300.

19 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Haydarabad, 1953), 8/235-236; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 29/237-243.

20 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 301.

21 Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, thk. İhsan Abbas v.dğr. (Beyrut: Dâru Sâdır, 2008), 14/205.

22 Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretu Nesebi Kureys ve Ahbâruhâ*, thk. Abbas Hânî el-Cerrâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 1/214, 217; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Letâifü'l-Meârif*, thk. P. De Jong (Leiden: Brill, 1867), 45.

23 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/79; Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed H. Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 2/207.

24 Safedî, *el-Vâfi*, 22/246.

25 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), 11/271-273.

Doğum yeri hakkında bilgi bulunmayan Umâre, Emevîler'in son yıllarında Kûfe'de olduğu anlaşılmaktadır. Emevî halifeleri ve hanedan üyelerinden geriye kalan iktâ arazileriyle (*dıyâ* ') ilgilenmesi ve Seffâh'ın sarayında görünmesinden, dönemin Abbâsî başkentleri Hâşimiyeye ve Enbâr'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Umâre Bağdat'ın planlanması ve arazilerin taksiminde etkin biçimde görev almıştır.²⁶ Bağdat'ın inşası tamamlanınca (149/766) o da diğer devlet adamları gibi bu yeni başkente yerleşmiştir. İleride değinileceği üzere taşrada üstlendiği idarî görevler dışında yaşamı Bağdat'ta geçmiştir.

Umâre'nin hayatıyla ilgili en erken bilgi, Ca'fer-i Tayyâr'ın (ö. 8/629) soyundan gelen Abdullah b. Muâviye'ye²⁷ (ö. 129/746-47) Kûfe'de sohbet arkadaşlığı (*münâdeme*) yaptığı ve Abdullah'ın Emevîler'e başkaldırıp (126/744) İsfahan başta olmak üzere Fars bölgesindeki bazı şehirleri hakimiyeti altına aldığı esnada ise kâtipliğini de üstlendiği şeklindedir.²⁸ Bununla birlikte Kûfe'de veya Basra'da Ebû Üsâme Vâlibe b. el-Hubâb el-Esedî (ö. 170/786 [?]), Mutî' b. İyâs, Munkiz b. Abdurrahman (Ziyâd) el-Hilâlî, Yahyâ b. Ziyâd, Hafs b. Ebû Verde, Kâsım b. ez-Zunkuta, İbnü'l-Mukaffâ' (ö. 142/759), Yûnus b. [Ebû] Ferve, Hammâd Acred, Ali b. el-Halîl, Hammâd b. Ebû Leylâ er-Râviye (ö. 160/776-77 [?]), Hammâd b. ez-Zibrikân, Yezîd b. el-Feyz, Cemîl b. Mahfûz el-Mühellebî, Beşşâr b. Bürd el-Mura'as (ö. 167/783-84) ve Ebân el-Lâhikî (ö. 200/815-16) gibi kâtip, edip ve şairlerden oluşan bir çevrede bulunmuştur. İçki içmek ve şiire dair konuşmak üzere sıkça bir araya gelen, zaman zaman birbirini hicveden bu topluluğun tamamı zındıklık²⁹ ve ibâhîlikle³⁰ itham edilmiştir.³¹ Fakat Umâre'nin bu ortamda tam olarak hangi yıllarda bulunduğunu tespit etmek zordur. Abbâsîler'in ilk yıllarından itibaren resmî görevler üstlenmesi ve halifelerin mevlâsı payesi taşınması ve onlarla birlikte sıkça görülmesinden yola çıkarak daha ziyade Emevîler'in son zamanlarında bu çevrede bulunmuş olması muhtemeldir. Bununla birlikte daha sonraki zamanlarda Umâre'nin eski dostlarıyla bir araya geldiği düşünülebilir. Nitekim Umâre ile İbnü'l-Mukaffâ'ın dostluğuna dair anlatılan bir hadisede geçtiği üzere Halife Mansûr (136-158/754-775), Umâre'yi bir konuda kınayıp Kûfe'ye gönderir. O sıralarda orda bulunan İbnü'l-Mukaffâ' Umâre'ye sıkça uğrar. O vakitler Umâre'nin Basra'daki vekili, onun arazisinin bitişiğinde bir arazinin satışa çıkarıldığını haber verir. Umâre kendi arazisinin kullanılabilirliğini ve değerini artırmak için onu satın almak istese de maruz kaldığı maddi sıkıntı buna imkân vermediği gibi onu mevcut arazisini satmaya sevk eder. Bu durumu öğrenen İbnü'l-Mukaffâ', Umâre'nin adıyla vekiline mektup yazarak o araziye dostu için 30 bin dirheme satın alır ve dostuna bir o kadar da maddi yardımda bulunur.³² Bu olayda birbirine dostluk derecesinde bağlı olan kâtiplerin zor zamanda birbirlerine destek olduklarını da göstermektedir. Nitekim İbnü'l-Mukaffâ'ın gösterdiği âlicenaplık örneği ileride Umâre'nin şahsında da sıkça görülecektir.

2. KÂTIPLIĞI VE ÜSTLENDİĞİ RESMÎ GÖREVLER

Resmî ve şahsî yazışmalarda eşsiz bir inşâ kabiliyetine sahip olan Umâre, malî işlerden de iyi anlayan bir kâtipti. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde kâtiplik temelde resmî yazışmaları yürüten resâil kâtipliği ve malî işlere bakan harâc kâtipliği şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Her iki kâtiplik türünde yetkin olmak ise az rastlanan bir durumdu.³³

26 Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzih Ya'kûbî, *el-Büldân*, thk. Muhammed E. Dannâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 31.

27 Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 2/319-326; İsfahânî, *el-Eğânî*, 12/154-171; Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 354-364.

28 İsfahânî, *el-Eğânî*, 12/166, 13/196-197; Chokr, *Zındıklık*, 365.

29 Âlemin kadîm olduğunu ileri süren, Allah'ı yahut Allah'ın birliğini ve âhireti inkâr ettiği halde inanmış gibi görünen kimseleri ifade eden bir terim. Mustafa Öz, "Zındık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390-391.

30 Dinin emirleriyle ahlâkî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyen kişi ve grupları ifade etmek için kullanılmaktadır. Hasan Onat, "İbâhiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/252-254.

31 İsfahânî, *el-Eğânî*, 18/74; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin Şerîf el-Murtaza, *Emâlî: Gururü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1954), 1/131.

32 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 174-175.

33 Abbâsî dönemi kâtipleri hakkında geniş bilgi için bk. Selahattin Polatoğlu, *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022).

Umâre'nin Abbâsî hizmetinde üstlendiği ilk görev, Ebü'l-Abbas es-Seffâh tarafından -Ömer b. Abdülaziz'in evladı ve mevlâsına ait olanlar hariç- Emevîler'den geriye kalan Mervân ve ailesinin arazilerinin idaresi için tayin edilmesidir.³⁴ Muhtemelen bu araziler farklı bölgelerdeydi ve gelirleri oldukça yüksekti. Dolayısıyla Umâre bu arazilerin ölçümü, senelik gelir miktarı ve kimlere tahsis edildiği gibi konularda yetkin biri olarak görülmüş ve bu arazilerin nasıl değerlendireceği hususunda bilirkişi makamında olmuştur.

Umâre, bir taraftan Mansûr'un kâtipliğini yaparken³⁵ diğer taraftan belli bölgelerin vergi işleriyle de ilgilenmiştir. Abbâsî döneminde vilayetlerin idaresi kimi zaman tek elde toplanmamış; askerî, malî ve adli açıdan görev taksimi yapılmıştır.³⁶ Mansûr, Umâre'yi 155/771-72 yılında Basra ve civarının Dîvânü'l-harâc'ının başına getirmiştir.³⁷ Umâre 156/772-73 yılında ise Dicle'ye bağlı yerleşim birimleri (*kuver*), Ahvâz ve Fârs bölgelerinin idaresini de yürütmüştür. Nitekim bu görevini Mansûr öldüğü tarihe kadar sürdürmüştür.³⁸ Umâre, 158/774-75 yılında Basra ve ona bağlı arazilerin harâc işlerinden sorumlu iken, Mansûr Basra'nın yargı işlerini yürütmesi ve cemaate namaz kıldırması için Ubeydullah b. Hasan el-Anberî'yi, güvenlik işleri (*ahdâs*) için Saîd b. Da'lec'i ayrıca görevlendirmiştir.³⁹ Dolayısıyla bu dönemde Umâre'nin Basra'daki görevinin malî işlerle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.

Mehdî (158-169/775-785) halife olunca bazı idarecileri değiştirme yoluna gitmiştir. Halifeliğinin başlarında (159/775-76) Basra'nın güvenlik işlerinden sorumlu olan Saîd b. Da'lec'i ve kadılık ile imamlık vazifesini yürüten Ubeydullah b. Hasan'ı azletmiş, ikisinin yerine Abdülmelik b. Eyyûb b. Zabyân en-Nümeyrî'yi tayin etmiştir. Fakat bir süre sonra Abdülmelik güvenlik işleri sorumluluğundan azledilerek, yetkileri Umâre'ye devredilmiştir. Umâre ise bu göreve Basralı birini, el-Misver b. Abdullah b. Müslim el-Bâhilî'yi tayin etmiş, Abdülmelik'i ise namaz kıldırma görevinde bırakmıştır.⁴⁰ Dicle, Ahvâz ve Fârs'ın kasabalarının vergi işlerine ise bir süre daha bakmaya devam etmiştir.⁴¹ Basra halkından kimileri, büyük miktarda devlet malını zimmetine geçirdiği iddiasıyla Umâre'yi Mehdî'ye şikayet etmiştir. Mehdî, Umâre'den bu meseleyi sormuş, "sözü edilen para evinde olsa bile ona elini sürmediğini" söylemesi üzerine halife ona itimat ederek şikayetlere kulak asmamıştır.⁴²

Umâre, yürütmüş olduğu kâtiplik ve harâc âmillîği görevlerinin yanı sıra bir diplomat sıfatıyla Bağdat'a gelen bir Bizans elçisine refakat etmesi ve Bizans kralına elçi olarak gönderilmesiyle de hatırlanmaktadır. Umâre'nin o dönemde Bizans'ın resmî dili olan Yunancayı bildiğine dair bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu görevi tercüman vasıtasıyla yerine getirdiği anlaşılmaktadır.⁴³

Mansûr zamanında Bağdat'a gelen Bizans elçisi, halife tarafından karşılanıp hediyeleri kabul edildikten sonra Rusâfe'de ikamet eden veliaht Mehdî'yle görüşmesi uygun görülmüş, elçinin merasimle götürülme işi Umâre'ye havale edilmiştir. Gidiş esnasında köprü üzerinde dilenen engelli insanlara tanık olan elçi ile Umâre arasında bu hususta bir diyalog geçmiştir. Şöyle ki elçi Umâre'ye dilenmek zorunda kalanlar için halifenin neden bir çözüm üretmediğini sorar. Umâre maddî açıdan buna imkân bulunmadığını belirtir. Daha sonra mesele Mehdî'nin huzurunda da dile getirildiğinde o, Umâre'nin söylediğini yanlış bularak meselenin özünde halifenin insanlara iyilik yapma fırsatı sunması yattığını ifade eder.⁴⁴

34 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 149.

35 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1962), 6/183.

36 Abbâsîler'in ilk asrında valilik kurumunun işleyişi ve yapısı hakkında geniş bilgi için bk. Ümit Eskin, *Abbâsîler Döneminde Valilik* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 156-218.

37 Ebû Amr eş-Şeybânî Halife b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 436; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 193.

38 Taberî, *Târîh*, 8/51, 53; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 205.

39 Taberî, *Târîh*, 8/115.

40 Taberî, *Târîh*, 8/120-121. Ayrıca bk. Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 225.

41 Taberî, *Târîh*, 8/123.

42 Yâkût, *el-Üdebâ*, 5/2058.

43 Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, thk. Sâmî Mekkî el-Ânî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2008), 69; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 184.

44 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Muvaffakiyyât*, 69-70; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 204; Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Hasan İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, thk. İhsan Abbas - Bekir Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 9/324-325. Bu hadise başka bir kaynaktan

Halife Mansûr, Umâre'yi yanına atlar ve askerler vererek bir heyet eşliğinde Bizans kralına⁴⁵ elçi olarak göndermiştir. Bizans'a özgü protokol kurallarına⁴⁶ bağlı olarak birkaç aşamadan geçtikten sonra kralın huzuruna çıkan Umâre, halifenin mektubunu takdim edip elçilik vazifesini yerine getirdikten sonra da kralla ara ara görüşme imkânı bulmuştur. Umâre'yle giderek ünsiyet kuran kral, ona sarayında ilaçla tedavi için özel olarak yetiştirilen bir ağaç ve bir bitkiyi göstermiştir. Ülkesinde var olan ve özel bir değer atfedilmeyen bu ağacı ve bitkiyi bilen Umâre, onları ilk kez görmüş gibi davranmıştır. Kral başka bir vakit, sarayında özel bir odada muhafaza edilen bazı madenleri gösterip daha sonra kurşun ve bakıra katıp karıştırınca gümüş ve altın elde ettiğini göstermiştir. Kral bu yolla Bizans'ın gücünü ve ihtişamını Umâre'nin şahsında Abbâsî halifesine göstermeye çalışmıştır. Umâre'nin Bağdat'a dönüp müşahedelerini Mansûr'a anlatması, halifede kimya öğrenme merakı uyandırmıştır.⁴⁷ Umâre'nin Mansûr tarafından Bizans kralına tam teşekküllü biçimde gönderilmesi ve Bizans kralı tarafından günlerce ağırlanması, onun temsil kabiliyetinin güçlü olduğuna işaret etmektedir.

3. HALİFELER NEZDİNDEKİ KONUMU VE DEĞERİ

Umâre b. Hamza, Halife Seffâh'ın meclisinde bulananlardan biriydi. Halifenin Umâre'ye değer verdiği ve ikramda bulunduğu kaydedilmektedir.⁴⁸ Bunda Umâre'nin önemli devlet görevleri üstlenmesinin ve edebî bir üsluba sahip olmasının etkisi büyüktür.

Umâre, Mansûr döneminde önemli idari görevler üstlenmekle birlikte halifenin has adamları arasında yer almıştır. Bu meyanda Mansûr'la aralarında geçen bazı hadise ve diyaloglar bulunmaktadır. Umâre'nin serveti bağlamında ileride üzerinde durulacak olan Bağdat'taki iktâ arazisine ve konağına bu dönemde sahip olmuştur.

Umâre, Mansûr'un sırlarına vakıf olacak derecede ona yakın biriydi. Bununla ilgili bir rivayete göre Mansûr, oğlu Mehdî için veliahtlık biatı aldığı anda Umâre de orada hazır bulunmaktadır. Meclis dağıldıktan sonra Mehdî'nin yanına uğrayan Umâre, babasının, kardeşi Ca'fer için de veliahtlık biatı alacağını duyduğunu ve böyle bir şey gerçekleştiği takdirde kardeşini öldüreceğini bizzat işitir. Umâre, işittiklerini derhal Mansûr'a iletmek için geri döner. Mansûr, Umâre'nin neyi iletceğini ona fırsat vermeden kendisi söyler ve oğlu Mehdî'ye gidip "Biz ona [diğer oğlu Ca'fer'e], sana görünenden daha şefkatliyiz." şeklindeki sözlerini aktarmasını ister.⁴⁹

Umâre, Mansûr'un sarayında meydana gelen ağır cezalandırmaların da tanığı olarak görülmektedir. Şöyle ki bir rivayete göre Mansûr, Emevîler döneminde ekmeğini yediği, ancak halifeliği döneminde kendisine ihanet etmiş ve fitne çıkarmış olan Asbağ adındaki adamı tutuklatıp huzuruna getirtir. Mansûr, adamı sorguya çektiği sırada Umâre'yi çağırarak adama iyice bakmasını söyler. Adam için vereceği kararda Umâre'nin de tanık olmasını ister. Mansûr ilk karşılaşmada adama 500 dirhem vererek huzurundan çıkarır; fakat ikinci defa huzura getirilişte boynunu vurdurur.⁵⁰

Mu'tezile'nin kurucularından âlim Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Mansûr'la görüşmeye gelip ona nasihatte bulunduğu vakit, kendisiyle sarayın girişinde karşılaşan Umâre burada da her zamanki kibirli tavrını sergilemiş, zühd sahibi bu âlimi "Basra'nın bir ahmağı" diye niteleyecek derecede değersiz görmüştür. Ne var ki, halife ile görüşmek üzere sarayın kapısında bekleyen Umâre ve İshak b. Fazl el-Hâşimî'den önce Amr b. Ubeyd içeri alınmış, Hâcib Rebî' b. Yûnus yaşlı bir hayli ilerlemiş olan Amr'ın koluna girerek ona hürmette kusur etmemiştir. Bu muamele karşısında Umâre, Amr gibi bir âlimin halife nezdinde kendisinden daha değerli olduğunu müşahede etmiştir.⁵¹

Bizans elçisi ile -Mansûr döneminde hâciblik daha sonra vezirlik yapmış olan- Rebî' b. Yûnus (ö. 169/786) arasında geçmektedir. Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbü Rusuli'l-Mülûk ve men Yasluhu li'r-Risâleti ve's-Sifâre*, thk. Salâhad-din Münecid (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972), 76-77.

45 Adı belirtilmeyen kral, 741-775 yılları arasında tahtta bulunan V. Konstantinos olmalıdır.

46 Bizans'ın elçi kabul usulleri için bk. Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 45-49.

47 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 183-185.

48 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Muvaffakiyyât*, 166; Ebû İshak İbrahim b. Ali Husrî, *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb*, thk. Salâhad-din el-Hevârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001), 4/193.

49 Taberî, *Târîh*, 8/68-69.

50 Taberî, *Târîh*, 8/79-80.

51 Ebü'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed Kadı Abdülcebâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut:

Umâre'nin, Halife Mehdî'ye veliahtlık günlerinden itibaren yakın olduğu görülmektedir. Bir rivayete göre veliaht olacağı haberi Mehdî'ye ulaştığında onun meclisinde bulunanlardan Umâre hariç herkes Allah'a şükür secdesi yapar. Mehdî Umâre'ye neden secde etmediğini sorunca o: "Sen bizimle olduğunda bana şükür makamı vardır. Oysa sen uçup da bizi terk etmekte sin." der. Mehdî: "Ya seninle birlikte uçarsak?" diye karşılık verince bu kez Umâre: "İşte şimdi secdeler güzel oldu." deyip secdeye kapanır.⁵² Nitekim bahsi geçtiği üzere Mansûr gibi Mehdî de halifeliliği sırasında Umâre'ye değer vermiş ve önemli görevler tevdi etmiştir.

Mehdî, kendisine yaraşır bir nedim ararken Umâre'nin görüşüne başvurmuştur. Umâre, halifeye zarif bir şair ve edip olan Vâlibe b. el-Hubâb'ı önermiştir. Buna binaen halife, Vâlibe'yi sarayına davet etmiş, fakat ona ait müstehcen şiirlerden haberdar olunca onu nedim edinmekten vazgeçmiştir.⁵³

Mehdî'nin, halifeliliğinin ilerleyen yıllarında Umâre'yi ihmal ettiği kaydedilmektedir. Şöyle ki Umâre, bir süre hasta düşmüş, eşyalarını ve giysilerini satacak derecede dara düşmüştür. Hâcib Rebî' b. Yûnus, Umâre'nin durumunu halifeye haber vermiş, halife de ona 500 bin dirhem gönderilmesini ve kendisine muhabbetinin devam ettiğini bildirilmesini söylemiştir. Rebî', halifenin sözlerini iletmesi ve ilgili parayı teslim etmesi için oğlu Fazl'ı nasıl hitap edeceğini dahi öğreterek Umâre'ye gönderir. Ne var ki Umâre, belki de halifenin kendisiyle doğrudan görüşmek yerine aracı göndermesine içerlediği için parayı almayı Fazl'a bahşetmiştir.⁵⁴

Umâre'nin Halife Hâdî (169-170/785-786) ile münasebetinin önceki üç halife kadar iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Rivayete göre Hâdî veliaht iken Umâre'nin güzel bir kızı olduğunu öğrenir ve ona mektup gönderir. Kız durumu babasına bildirince o da şehzadeye iyi bir ders vermek için bir plan kurar. Kızına şehzadeye gizlice bir yerde buluşmalarını sağlayacak bir mektup yazmasını söyler. Hâdî bu çağrıya uyarak güzel bir yatakla döşenmiş odaya girince peşinden Umâre de gelir ve ona: "Sana selam olsun ey emîr, burada ne yapıyorsun? Seni kendimize veliaht mı edindik yoksa kadınlarımıza damızlık at/aygır (*fâhl*) olarak mı aldık?" diyerek çıkışı. Akabinde orada yere yatırılıp hafifçe yirmi kırbaç vurulup evine gönderilmesini emreder. Bu olay yüzünden Hâdî, Umâre'ye kin besler. Halife olduğunda ise Umâre'ye karşı bir komplo kurarak, bir adamın Kûfe'de kendisine ait 1 milyon dirhem değerindeki bir arazisini gasp ettiği gerekçesiyle onu şikayet etmesini sağlar. Umâre'nin de hazır bulunduğu mezalim oturumlarının birinde adam şikayetini beyan eder. Halife adamın iddiasını Umâre'den sorunca o: "Arazi benimse onun olsun, onunsa zaten onundur!" der ve çekip gider.⁵⁵

Ölüm tarihine bakılacak olursa, Hârûnürreşîd (170-193/786-809) ve Emîn (193-198/809-813) dönemlerinde hayatta olduğu anlaşılan Umâre'nin bu esnada aldığı resmî görevler hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmaz. Muhtemelen bu yıllarda yaşı ilerlemiş olması sebebiyle Bağdat'ta kendi köşesine çekilmiştir.

4. MEVÂLÎ KİMLİĞİ

Umâre, yukarıda geçtiği üzere soy itibariyle mevâlîydi. Kaynaklarda hangi millete mensup olduğu açıkça belirtilmez. İkrime'nin soyundan geldiği doğrusu aslen Berberî'dir. Arapça dışında başka dili bilip konuştuğuna dair bir bilgi de yoktur. İnşâ kabiliyetine bağlı olarak belâgat ustaları arasında sayılması ise Arapçayı çok ileri düzeyde kullandığını göstermektedir. Dolayısıyla Umâre'yi kültürel anlamda Araplaşmış biri olarak görmek mümkündür.

Dâru'l-Fârâbî, 2017), 218-220.

52 Ebü'l-Hasan Sa'dullah b. Nasr İbnü'd-Deccâcî, *Sefetu'l-Mulah ve Zevhu't-Terah*, thk. Hâlid A. M. es-Süveydî (Dımaşk: Müessesetü Beyne'n-Nehreyn, 2005), 137; Bennâ, "Umâre", 2/322.

53 Taberî, *Târîh*, 8/182; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 225-226; Ebü Hayyân Ali b. Muhammed Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-Zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdir, 1988), 1/156.

54 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/217.

55 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 223.

Abbâsî döneminde mevâlîye yaklaşım, Emevî dönemine göre oldukça değişmiştir.⁵⁶ Abbâsî Devleti'nin davet ve kuruluş sürecinde büyük yararlılık gösterdiği için mevâlî yönetiminde söz sahibi olmuş ve neredeyse Araplarla bir tutulmuştur. Özellikle halifenin ve Hâşimîler'in mevlâsı olmak, dokunulmazlık ve büyük bir itibar elde etmek anlamına geliyordu.⁵⁷ Halifenin mevlâsı olabilmek bizzat onun gözüne girebilmek veya devlet için büyük yararlılık göstermeye bağlıydı. Umâre'nin yukarıda belirtilen önemli görevleri uhdesinde toplamış olması, verilen işleri hakkıyla yerine getirmesi ve halifeye -dolayısıyla devlete- sadakatle bağlı olması sayesinde ilk üç Abbâsî halifesi tarafından mevlâ olarak görülmüştür.

Umâre kabiliyeti ve konumu itibarıyla sıradan bir mevlâ olmadığını farkında olup yeri geldiğinde bunu halifelere hissettirmekten ve hatırlatmaktan geri durmamıştır. Bununla ilgili bir anekdotta geçtiği üzere Mehdi halifeliği zamanında (bir rivayete göre şehzadelik yıllarında), Umâre'nin elini tuttuğu bir sırada birinin onun kim olduğunu sorması üzerine halife: "Kardeşim ve amcamın oğlu Umâre b. Hamza" diye cevap verir. Adam bunu halifenin Umâre'ye şaka yaptığına yorar. Umâre ise halifeye "Vallahi bekledim, sadece 'mevlâm' deseydin yemin olsun elini bırakırdım." diyerek konumunu ve itibarını hatırlatır. Mehdi ise bu sözü tebessümle karşılır.⁵⁸ Bir diğer anlatıda ise Mehdi'nin huzuruna Medine'den gelen Kureyşli bir heyetin olduğu esnada Umâre de gelir, halifeden gördüğü tazim davetlilerin dikkatini çeker. O kalkınca, biri halifeden bu denli değer verdiği kişinin kim olduğunu sorar. Halife: "Mevlâm Umâre b. Hamza" der. Bunu duyan Umâre dönüp halifeye: "Ey müminlerin emîri, beni ekmekçilerin ve uşakların (*ferrâşîn*) ile bir tuttun. Oysa 'Umâre b. Hamza b. Meymûn, Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı' demeliydin ki insanlar konumumu bilsinler." der.⁵⁹

5. SERVETİ, CÖMERTLİĞİ VE MAĞRUR KIŞILIĞI

Emevî döneminde olduğu gibi Me'mûn zamanına kadar Abbâsîler'de divan reislerinin ve üst düzey kâtiplerin 300 dirhem maaş aldıkları ifade edilmektedir.⁶⁰ Umâre'nin yaşam standardına ve ikram ile ihsanda eriştiği noktaya bakıldığında bu maaşın ona yettiğini düşünmek mümkün değildir. Bu maaşın dışında aşağıda zikredileceği üzere kendisine tahsis edilen yerlerin gelirleri onun büyük servet sahibi olmasını sağlamıştır.

Mansûr bilhassa Bağdat'ı inşa ettiği sıralarda hanedan üyesi ile asker ve kâtip kökenli çok sayıda devlet adamına Dicle ve Fırat nehirleriyle sulanabilen arazilerden iktâlar vermiştir.⁶¹ Mansûr, "Murabba'atu Şebîb b. Vâc" denilen arazinin arka tarafında bulunan yeri Umâre'ye iktâ olarak vermiştir. Nitekim burası uzun yıllar Umâre'yle bilinmiştir.⁶² Bunun dışında Basra'da bazı araziler ona tahsis edilmiştir.⁶³

Umâre, Bağdat'taki Ebû Hanîfe Caddesi üzerinde kendisine iktâ olarak verilen arsada bir konak (*dâr*) yaptırmıştır.⁶⁴ Bağdat'ın planı ve belli başlı yapıları tarif edilirken Umâre'nin konağından da genelde söz edilmiştir.⁶⁵ Bununla birlikte Bağdat'ta Dâru'l-Umâre adıyla iki konağın olduğu birbirinden ayırt edilmek suretiyle belirtilmiştir.⁶⁶ Konağının arsasını dar ve yetersiz gören Umâre, ileride Abbâsiyye olarak anılacak verimli araziye Mansûr'dan iktâ olarak talep etmiş, fakat hanedan üyesi Abbas b. Muhammed erken davranarak oraya sahip olmuştur.⁶⁷

56 Emevî döneminde idari ve sosyal hayatta mevâlînin konumu hakkında geniş bilgi için bk. Adnan Demircan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 49-143.

57 M. A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 2/9-10.

58 Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezîd Müberred, *el-Kâmil*, thk. Muhammed A. ed-Dâlî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2013), 3/312; İbn Hamdûn, *et-Tezkire*, 3/101; krş. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 202.

59 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 222-223.

60 Taberî, *Târîh*, 8/95-96; Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 84, 195.

61 Ya'kûbî, *el-Büldân*, 44-52.

62 Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah E. et-Tabbâ' – Ömer E. et-Tabbâ' (Beirut: Müessesetü'l-Meârif, 1987), 416. Ayrıca bk. Ya'kûbî, *el-Büldân*, 46; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 315.

63 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 174.

64 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 299-300.

65 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/401.

66 Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1977), 2/422; 4/76.

67 İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 301.

Umâre'nin konağının çok sayıda kişiyi ağırlayacak kadar büyük olduğu anlaşılmaktadır. Zira Umâre'nin şöyle dediği nakledilmektedir: İnsanların “Falan kişi konağın sahibidir.” demeleri ne garip şeydir, aksine o kimse evin köpeğidir. Konağımda her gün 2000 ekmek pişirilir. Onların 1999'u helaliyle yenir, bense 1 tane haram ekmek yerim ve Allah'tan mağfired dilerim.⁶⁸ Umâre, yediği ekmeği haram olarak görmeye iâşesinin devlet hazinesinden karşılanmasının vebaline vurgu yapmış olabilir. Umâre'yi görmeye gelenleri konağında hâcibinin karşıladığı da kaydedilmektedir.⁶⁹ Umâre'nin konağının akıbeti hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamakla beraber, Mihne hadisesine bağlı olarak Me'mûn döneminin (198-218/813-833) son zamanlarında sorgulanan ve Mu'tasım döneminin (218-227/833-842) başlarında iki yıldan fazla bir süreyle hapsedilen Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bu konaktaki bir zindanda prangalı vaziyette kaldığı nakledilmektedir.⁷⁰ Ancak konağın tamamen mi yoksa kısmen mi hapisane olarak kullanıldığı belli değildir.

Umâre, serveti sayesinde israf derecesinde harcamalar yapmış görünmektedir. Mesela Mehdî'ye nasihat etmek üzere gelen sûfi Salih b. Abdülcilil, devlet adamlarının aşırı derecede mala sahip olduklarını ve deb-debeli yaşamlarını beyan etmek maksadıyla onların giysileri üzerinden örnek verirken Umâre'nin yünden kalın paltolarının sayısının bini bulduğunu ifade etmiştir.⁷¹

Umâre mağrur kişiliğinin yanı sıra yardımsever, son derece cömert ve alicenaplık örneği sergileyen biri olarak vâsfedilmiştir.⁷² Nitekim şair Seleme b. Ayyâş, Umâre'yi işinde yetkin ve cömert biri olması mü-nasebetiyle methetmiştir.⁷³ Umâre'den söz eden pasajlarda cömertliği ve mağrur kişiliği genelde iç içedir.

Umâre'nin cömertliğine örnek kabilinden anlatılan ilk olay Hâlid b. Bermek'le (ö. 165/781-82) ilgilidir. Şöyle ki mali işleri yürüten üst düzey bir kâtip olan Hâlid b. Bermek, hesaplarda görülen açık sebebiyle Mansûr tarafından 3 milyon [dirhem] para ödemeye zorlanır, hatta üç gün mühlet verilerek ölümle tehdit edilir. Hâlid, istenilen parayı tedarik etmek için çoğunlukla kendisi gibi kâtip kökenli dostlarından ve devlet adamlarından borç almaya çalışır. Bunun için oğlu Yahyâ'yı (ö. 190/805) Umâre b. Hamza, Salih Sâhibü'l-Musallâ ve Mübârek et-Türkî'ye gönderir. Bazı kişiler parayı gizlice gönderir. Yahyâ, Umâre'ye gidip durumu arz ederek 100 bin dirhem borç ister. Çok geçmeden Umâre o parayı gönderir. Fakat iki günde 2 milyon 700 bin dirhem ancak toplanabilmiştir. Bu sırada Musul için bir vali aranmaktadır. Emniyet âmiri Müseyyib b. Züheyr, arkadaşı Hâlid'i halifeye tavsiye eder. Halife ilk etapta bu öneriden hoşlanmasa da sonunda ikna olur. Ertesi gün Hâlid'i huzura çağırıp görevi kendisine tevdi eder, eksik kalan 300 bin dirhemi bağışlar. Yahyâ daha sonra Umâre'ye aldığı parayı ödemek üzere gittiğinde o “Ben babanın *kustârı*⁷⁴ mıyım ki dilediğinde benden para alıyor, dilediğinde geri veriyor.” sözleriyle buna kızıp adeta onu kovar. Yahyâ, babasına dönüp durumu anlatınca o da: “Oğlum bu Umâre'dir. Ona itiraz edilmez.” der.⁷⁵

Hârûnürreşîd döneminin önde gelen devlet adamlarından Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin (ö. 193/808) hem cömert hem kibirli olmasını kendisine yakıştıramayanlara, bu özelliğinin kaynağının Umâre olduğunu belirten şöyle bir olay anlatılmaktadır: Fazl'ın babası Yahyâ'nın, Mehdî döneminde Fars bölgesinde *damân*⁷⁶

68 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, thk. Muhammed el-İskenderânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1994), 4/368; Ceşîyârî, *el-Vüzerâ*, 150.

69 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/216.

70 Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed S. el-Kahtânî (Demmam: Dâru İbnî'l-Kayyim, 1986), 2/442-443; Bennâ, “Umâre”, 2/319.

71 Tevhîdî, *el-Besâir*, 6/152; İbn Hamdûn, *et-Tezkire*, 9/263.

72 Ceşîyârî, *el-Vüzerâ*, 149; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/216.

73 Yâkût, *el-Üdebâ*, 5/2057-2058.

74 Latince kökenli *quaestor* kelimesi, Roma İmparatorluğu'nda cezaî ve malî işlere bakan bir memuru ifade etmektedir. M. C. Howatson, *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, çev. Faruk Ersöz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 796-797. *Kustâr* ve *kustâr* şeklinde telaffuz edilen kelime Arapçaya geçişte anlam kaymasına uğrayarak *sarrafi*, *kuyumcu* ve *tüccar* karşılığında kullanılmıştır. Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed Cevâlikî, *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Ahmed M. Şâkir (Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1969), 311. Bu tabirin Arapçada pek bilinmediğinden olmalı ki geç dönem kaynaklarında *sarrafi* (kuyumcu, sarraf) şeklinde ayrıca belirtilmiş yahut yerine *sarrafi* kelimesi tercih edilmiştir. Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 5/193; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/31; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/365.

75 Taberî, *Târîh*, 8/54-56; krş. Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ahmed A. Mahmûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 1/420-423.

76 *Damân*, toprak vergilerinin toplanmasında başvurulan yöntemlerden biridir. *İltizam*, *kabâle*, *kefâle* ve *hamâle* gibi terim-

statüsünde âmil iken [hasadın yeterli olmaması nedeniyle] hazineye 1 milyon dirhem ödemesi gerektiği anlaşılır. Divan kâtibi bunu halifeye bildirir. Halife, Ebû Avn Abdullah b. Yezîd'e günbatımına kadar söz konusu parayı getirmedeği takdirde Yahyâ'nın öldürülmesini emreder. Yahyâ, servetinin bu meblağın ancak onda birini karşıladığını görünce dostlarından borç para almayı düşünür. Oğlu Fazl'ı Umâre'ye gönderir. Umâre her zamanki mağrur edasıyla karşılar ve meseleyi dinledikten sonra Fazl'a sadece: "Git, Allah sana kâfidir." der. Büyük bir hayal kırıklığı ve yeisle babasının yanına dönen Fazl, eve vardığında Umâre'nin gerekli parayı gönderdiğini görür. İki ay sonra Fars'tan Yahyâ'ya büyük miktarda para gelince, Umâre'ye borcunu ödemek üzere oğlunu tekrar gönderir. Fazl geliş sebebini teşekkür ederek bildirince Umâre: "Ben babanın *kustârı* mıyım ki ona borç verip ondan geri alıyorum!" der. Fazl, babasının hayatını kurtardığını ve ona lütufta bulunduğunu, halihazırda elinin genişleyip de borcunu gönderdiğini söylemesi üzerine Umâre: "Madem baban gönderdi, onu sana hibe ettim. Al ve git." der. Fazl, babası Yahyâ'ya gelip durumu anlatınca o: "Oğlum, vallahi bunun tamamının senin olmasına gönlüm el vermez, ondan 200 bin dirhemi al." der. Bu gelişmeye bağlı olarak eline ilk kez yüklü miktarda para geçmiş olan Fazl bu hadiseyi anlatırken: "İşte cömertlikle kibri bir arada Umâre'den öğrendim. Nitekim bu, bende huy haline geldi." şeklinde sözlerini tamamlamıştır.⁷⁷ Bu olay başka kaynaklarda da birtakım farklılıklarla geçmektedir. Şöyle ki Yahyâ, Fars'ın bazı kasabalarının âmili olup 3 milyon dirhem ödemekle yükümlüdür. Onunla Umâre arasında nefret ve soğukluk vardır. Buna rağmen Yahyâ, oğlu Fazl'ı ona gönderdiğinde aldığı cevap: "İcabına bakarız." şeklindedir. Borcu ödemek üzere gelen Fazl'a Umâre: "Yazıklar olsun, babanın *kustârı* mıyım ben!" diye çıkışır. Fazl "Hayır, sen onu ihya ettin ve ona yardımcı oldun." dese de Umâre: "O para benden bir kez çıktı. Allah mübarek eylesin, senindir o." diyerek konuyu kapatır. Fazl oradan ayrılır ve babasına gelerek olan biteni anlatır. Yahyâ: "Oğlum, vallahi durumum gereği buna müsaade edemem. 1 milyon dirhemi al, 2 milyon dirhemi de bana bırak." der.⁷⁸

Bazı kaynaklarda Umâre'den, kapısını çalan herkesin yardımına koşan biri olarak bahsedilmektedir. Bununla alakalı bir örnek verilecek olursa Mansûr döneminde Hâlid b. Bermek'in sayıp sevdiği bir Horasanlı, Rey'deki iktâ arazilerinden bir dönem ürün alamaz ve bu yüzden devlete ödemesi gereken 200 bin dirhemi temin etmekte güçlük çeker. Adama yardımcı olamaya imkânı el vermeyen Hâlid, meselenin halledilmesi için oğlu Yahyâ'yı Umâre'ye yollar. Umâre, ertesi gün Yahyâ'yı da yanına alarak Dîvânü'l-harâc reisi Ebû Ubeydullah el-Mûriyânî'ye gider ve ondan zor durumdaki adamın 200 bin dirhem borcunun düşürülmesini ve adama gelecek yıl ödenmek üzere Beytûlmâl'den 200 bin dirhem borç verilmesini talep eder. Ebû Ubeydullah'ın böyle bir şeyin mümkün olmadığını, sadece borcunu bir yıl erteleyebileceğini söylemesi üzerine Umâre, onu paylar ve parayı kendi servetinden karşılayacağını söyler. Bunun üzerine Ebû Ubeydullah kendi hesabına yazarak adamın borcunu düşürür, ayrıca adama gelecek yıl geri alınmak üzere 200 bin dirhem borç verilir.⁷⁹

Umâre'nin alicenaplığına verilen başka bir örnekte Ebû Eyyûb el-Mekkî insan içine çıkamayacak derecede borçlanınca bir oğlunu Umâre'ye gönderir ve ondan halifeye durumunu bildirip sıkıntısının giderilmesinde aracı olmasını ister. Umâre, gelen kişiden babasının borcunun ne kadar olduğunu sorar. 300 bin dirhem olduğunu öğrenince: "Böyle [basit] bir şey için halifeyle mi konuşayım?!" der ve hizmetçisine o parayı kendisine vermesini söyler, başka da bir şey demez.⁸⁰

Yine Umâre'nin ihsanları kabilinden nakledildiğine göre bir grup insan, başka birilerinin ihtiyacına binaen Umâre'nin kapısına o yokken gelir. Daha sonra hâcibinden gelenlerin durumunu öğrenen Umâre,

lerle de ifade edilen bu uygulamaya göre belli bir bölgenin vergilerinin toplanması bir şahsa havale edilir, bölge için takdir edilen gelir miktarını ilgili şahıs devlete peşin öder, vakti geldiğinde vergiyi tahsil eder. Takdir edilen gelirin fazlası ise ilgili şahsa kazanç olarak kalır. Abbâsî döneminde bu yolla çok sayıda kişi servet sahibi olmuştur. Geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 408-423.

⁷⁷ Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-Şidde*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 4/22-24; krş. Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 291; Yâkût, *el-Üdebâ*, 5/2058-2059; Lebîb Efendi, *Cevâhir*, 2/548-549.

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/30-31. Başka bir rivayette olay Hârûnürreşîd döneminde, Yahyâ'nın borçlanmasına sebep olan yer ise Ahvaz olarak geçmektedir. Ancak Yahyâ'nın bu dönemin başından itibaren vezir olduğu düşünüldüğünde, hadisenin Mehdî döneminde yaşanmış olması daha doğru gözükmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/217-218.

⁷⁹ Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 151-153.

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/216-217.

onlara 100 bin dirhem verilmesini söyler. Bir süre sonra o kimseler Umâre'ye teşekkür etmek için yanına gelmek isteyince, Umâre bunu uygun görmeyip hâcibini şöyle tembihleyerek gönderir: “Onlara selamımı söyle ve de ki: Üzerinizden isteme zilletini kaldırmışken, teşekkür etme zahmetini size yükleyemem.”⁸¹

Umâre'nin sınırsız ihsan ve hibe şeklinde kendisini gösteren cömertliği, o dönemde başta halifeler olmak üzere devlet adamlarından da beklenen bir durumdu. Umâre'yle benzer biçimde hatta daha ileri boyutlarda cömertlik örneğini Hârûnürreşîd döneminde kâtip kökenli ve Arap olmayan Bermekîler sergilemiştir.⁸² Dilere destan hale gelen bu cömertlik karşısında halkın Bermekîler'e duyduğu minnet ve gösterdiği teveccüh halifeyi rahatsız ve tedirgin etmiştir. Nitekim Bermekîler'in uğradığı felaketin (187/803) nedenlerinden birinin de bu olduğu belirtilmektedir.⁸³

Yukarıda değindiğimiz bazı hadiselerde de anlaşıldığı üzere Umâre, son derece kibirli biri olarak hafızalarda kalmıştır. Tek gözlü ve çirkin bir görünümüne sahip olmasına rağmen sergilediği tavırlar nedeniyle *tîhi Umâre* (Umâre'nin kibri) veya *etyeh min Umâre* (Umâre'den daha mağrur) şeklinde bir deyim türemiştir. Bazı müelliflerin eserlerinde Umâre'ye yer vermelerinin temel sebeplerinden biri, bu deyim arka planını açıklamaya yöneliktir.⁸⁴ Umâre'yle çağdaş başka kâtiplerin de ayırıcı vasıfları ile deyimlere konu oldukları görülmektedir. Zira belîğ kimseler için *belâğatu Abdülhamîd*, eşsiz ifadeler kullananlar için *yetîmetü İbni'l-Mukaffa*, adamda şeytan tüyü var anlamında *dühnü Ebî Eyyûb* (Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'nin yağı), ihsanların bol olduğu vakitler için *zemenü'l-Berâmike*, cömertlikte nihai noktayı ifade etmek için *cûdü'l-Fazl* (Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin cömertliği) ve *belâğatu Ca'fer* (el-Bermekî) deyimleri⁸⁵ aynı çağda ortaya çıkmış olmalıdır.

Umâre'nin kibri, Hâşimîler ile Emevîler arasında geçen fazilet yarışına dair tartışmaya da konu olmuştur. Kavmine ve mevâlîye karşı yumuşak davranma, halka hoşgörülü olma, efendinin insafı ve asil kimse-nin tevazuu konusunda kimsenin Abbâsîler'le boy ölçüşemeyeceği izah edilirken şöyle denilmiştir: “Şayet kibir insanların onunla övüneceği ve fazilet ile şeref özelliklerinden bir şey olsaydı, mevlâmız Umâre b. Hamza gelmiş geçmiş bütün Emevîler'den daha kibirlidir. Onun kibri ve gururu hakkında anlatılanlar pek meşhurdur.”⁸⁶

Umâre'nin kibri ile ilgili anlatılan en erken örneğe göre Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın eşi Ümmü Seleme, kabilesi Benî Mahzûm'u -muhtemelen cömertlikte- fazlasıyla övmeye başlayınca, halife eşine bir ders vermek niyetiyle Umâre'yi apar topar huzuruna getirtir. Bunun öncesinde abartılı biçimde Umâre'nin süslenmesini sağlar. Umâre o haliyle halifenin huzuruna çıkmış olmaktan rahatsız olur. Perde arkasında vaziyeti seyreden Ümmü Seleme, değerli bir gerdanlığını hizmetçisiyle gönderir. Gerdanlığı alıp halifeye teşekkür eden Umâre, huzurdan ayrıldığında gerdanlığı orada bırakır. Ümmü Seleme gerdanlığı unuttuğunu varsayarak Umâre'nin ardından hizmetçisiyle gönderir. Fakat Umâre onu hizmetçiye hediye ederek yoluna devam eder. Umâre'nin bu tavrına son derece şaşırان Ümmü Seleme, gerdanlığını hizmetçisinden 10 bin dinar karşılığında geri alır.⁸⁷ Umâre'nin benzer bir davranışı, Hârûnürreşîd ile eşi Zübeyde'ye karşı sergilediği de nakledilmektedir. Bu anlatıda söz konusu eşya 50 bin dinar değerinde bir tespîh olup Umâre'nin hibe ettiği hizmetçiden bin dinara geri alınmıştır.⁸⁸

Mansûr'un meclisinde, yukarıda değinildiği üzere benzerinin Mehdî ve Hâdî dönemlerinde de yaşandığı bir olayda, Umâre'nin kendi arazisini gasp ettiğini şikayet eden adama kalkıp hesap vermesi istendiğinde

81 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/216.

82 Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/16-19, 8/245.

83 Necati Aykon, *Devlet İçinde Devlet Bermekîler* (Ankara: ÖKM Yayınları, 2018), 93-94.

84 Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb*, 201-202; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/79-81; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 30-31.

85 Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb*, 196-204.

86 Ebû Osman Amr b. Bahr Câhız, “Fazlu Hâşim alâ Abdişşems”, *er-Resâilu's-Siyâsiyye*, thk. Ali Ebû Mulhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 451.

87 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 149-150; krş. Ebû Bekir Muhammed b. Hâşim Hâlidî - Ebû Osman Saîd b. Hâşim Hâlidî, *Kitâbü'l-Tuhaf ve'l-Hedâyâ*, thk. Sâmî ed-Dehhân (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1956), 143-145; Yâkût, *el-Üdebâ*, 5/2055.

88 Tevhîdî, *el-Besâir*, 6/100; Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-Cevâhir*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1995), 257-258.

oturduğu yerden: “O benim hasmım değil. [...] Arazi (*day'a*) onunsa bu konuda didişecek değilim, benimse onu kendisine verdim. Müminlerin emîrinin beni onurlandırdığı mekândan bir arazi uğruna kalkacak değilim.” diye cevap vermiştir.⁸⁹ Konuyla alakalı başka bir rivayete göre Umâre'nin pek gururlu olduğunu bilen Mansûr, eğlenmek maksadıyla bir gün Umâre huzurdan çıkarken hizmetçilerinden birine onun kılıcının bağını kesmesini söylemiş, zira Umâre'nin düşen kılıcı alıp almayacağını merak etmiştir. Kılıç yere düşünce Umâre başını dahi çevirmeden çekip gitmiştir.⁹⁰

Umâre'nin mağrur tavrını izah etmeye yönelik şöyle rivayet edilmektedir: Umâre hata ettiğinde tekebürden geri adım atmayıp hatası üzere yoluna devam ederdi. Bu konuda şöyle derdi: “Son anda çelişkiye düşmek ve usanıp bırakmaktansa hata etmek bana evladır.”⁹¹

6. EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Umâre'nin temayüz ettiği başlıca alan edebiyat olmuştur. O, Emevî döneminin sonlarında gelişen sanatlı mektup yazma ve belli başlı konularda kısa metinler kaleme alma (*teressül*) geleneğini takip etmiştir. Bu açıdan onu Ebu'l-Alâ Sâlim (125/743'te hayatta), Abdülhamîd b. Yahyâ (ö. 132/750) ve İbnü'l-Mukaffa' çizgisinde görmek mümkündür. Umâre'nin yaşadığı çağda ileri düzeyde inşâ kabiliyeti gösteren kâtiplerin resmî ve şahsî mektupları ile belli temalarla ilgili yazdıkları, edebiyata ilgi duyan kimseler ve inşâ kabiliyeti kesp etmek isteyen genç kâtipler için bir öykünme vesilesi olmuştur. Buna bağlı olarak bazı kâtiplerin kaleminden çıkan dikkate değer risaleler derlenegelmiştir. Nitekim Umâre'nin yazdıklarının bir derlemesinin (*resâil mecmu'a*) olduğu belirtilmiştir.⁹² Umâre'nin belîğ kişiliği başta Halife Seffâh'ın dikkatini çekmiş görünmektedir. Şöyle ki, onun halifenin ikramına edebî bir dille teşekkür etmesine binaen halife, onun sözlerinin yazılmasını istemiştir.⁹³

Umâre belâgatte ilk on kişiden biri olarak zikredilmiştir.⁹⁴ Onun önde gelen belâgat ustaları arasında sayılmasında temel etken, kaleme aldığı mektuplarda kullandığı üsluptur. Nitekim bu payeye erişmek dil kurallarına riayet etmek, metni derin anlamlarla inşa etmek ve edebî sanatlara büyük bir maharetle yer vermekle mümkün olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Umâre'nin yazdığı mektuplardan ancak beşi günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan en meşhur olanı Abbâsî Devleti'ne muhafız alayı komutanlığı ve valilik yapmış olan Ali b. İsbâ b. Mâhân (ö. 195/811) hakkında yazdığı, *er-Risâletü'l-Mâhâniyye* olarak da bilinen,⁹⁵ mektuptur. Burada İbn Mâhân ve Hâlid (?) hakkında halifeye yöneltilen bir şikayet değerlendirilmektedir. Halifenin ve devlet adamlarının konumunun ortaya konulduğu, ayetlerin ve darb-ı mesellerin iktibas edilme suretiyle siyasi ve ahlaki öğütler içeren bu mektup, ifade zenginliği ve belâgat açısından uzun süre dikkat çekmiş gözükmektedir.⁹⁶ Böyle bir mektubu kaleme alabilmek, dönemin kâtiplerinin idealleri arasında yer alıyor olmalıydı. Umâre'nin günümüze intikal eden diğer mektupları ise şunlardır: Seffâh'ın valilik yapmış olan amcası Dâvûd b. Ali'nin vefatı üzerine gönderdiği mektup,⁹⁷ bir valiye selamet mektubu,⁹⁸ adı belirtilmeyen bir dostuna yazdığı mektup⁹⁹ ve dostluğun önemi ve gerektirdikleri hakkında Muhammed b. Ziyâd el-Hârisî'ye hitaben yazdığı mektup.¹⁰⁰

89 Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İbn Ebû Avn, *el-Ecvibetü'l-Müskite*, thk. Meyy A. Yûsuf (Kahire: Ayn li'd-Dirâsât, 1996), 22; Tevhîdî, *el-Besâir*, 9/119.

90 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 204-205.

91 Ceşiyârî, *el-Vüzerâ*, 205; Tevhîdî, *el-Besâir*, 2/123.

92 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/366.

93 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Muvaffakiyyât*, 166.

94 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/389, 391.

95 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/391; Yâkût, *el-Üdebâ*, 5/2054.

96 Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü Resâilü'l-Arab* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 3/112-117.

97 Safvet, *Resâil*, 3/19.

98 Safvet, *Resâil*, 3/117-118.

99 Safvet, *Resâil*, 3/118.

100 Ebû Hayyân Ali b. Muhammed Tevhîdî, *es-Sadaka ve's-Sadik*, thk. İbrahim el-Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1998), 331-332.

Me'mûn'un önce kâtibi daha sonra veziri olan Ahmed b. Yûsuf'a (ö. 213/828) ait olduğu bilinen *Risâletü'l-Hamîs*'i¹⁰¹ Umâre'ye de nisbet edilmiştir.¹⁰² Horasan halkına gönderilen ve -muhtemelen camilerde ve belli başlı meclislerde- açıktan okunan bu mektup, Abbâsîler'in meşruiyetini güçlendirmeye yöneliktir.

Aynı zamanda şair olduğu belirtilen Umâre'nin sadece birkaç beyti günümüze ulaşabilmiştir.¹⁰³ İbn Hâcibü'n-Nu'mân'ın (ö. 351/962) hazırladığı şair kâtipler listesinde Umâre'nin adının geçmesi¹⁰⁴ şairliğinin arka planda kaldığına işaret etmektedir. Buna bağlı olarak şiir yazdığı ve şiire ilgili duyduğu, ancak şiirlerinin dilden dile dolaşacak seviyeye ulaşmadığı ve bir divanda toplanacak kadar çok olmadığı söylenebilir.

Umâre'nin izini takip eden ve ondan etkilenen isimlerin başında kâtibi Cebel b. Yezîd gelmektedir. Belâgat sahipleri ve söz ustaları için [muhtemelen Farsçadan] tercüme yaptığı belirtilen Cebel, ilk on belâgat ustası arasında sayılmaktadır.¹⁰⁵ Ayrıca Umâre'nin Fars edebiyatından haberdar olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁶ Bu hususta yukarıda geçtiği üzere İbnü'l-Mukaffâ' ile dostluğu ve edipler çevresinde bulunmasının etkili olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra kâtibi Cebel b. Yezîd'den Farsçadan eserler tercüme etmesini istemiş olması da muhtemeldir.

SONUÇ

Tarihî kaynaklarda geçen biyografik malzemeler bir dönemin siyasi ve kültürel hayatını daha yakından öğrenmemizi sağlamaktadır. Bu çalışmada edip ve bürokrat yönüyle öne çıkan Umâre b. Hamza'yı hayatı, devlet kademelerinde aldığı görevler ve kişiliği çerçevesinde ele almaya çalıştık. O, Emevîler'in son dönemine yetişmiş olmakla beraber Abbâsîler'in kuruluş yıllarından itibaren üst düzey bir kâtip olarak temayüz etmiştir. Abbâsî Devleti'nde uzun süre önemli görevler üstlenmiştir. Kabiliyeti ve sadakatinden ötürü ilk üç halife nezdinde büyük itibar görmüştür. Nitekim her üçü de onu mevlâsı kabul etmiştir.

Emevî döneminde genelde hor görülen ve ikinci plana itilen mevâlînin konumunun Abbâsî döneminde önemli ölçüde değiştiğini Umâre'nin yaşamı üzerinden de görmek mümkündür. Bu çalışmada da görüldüğü üzere devlet yönetiminde mevâlî en az Araplar kadar söz sahibi olmuştur. Mevâlî kökenli kâtipler vezirlik, hâciblik, valilik, harâc âmilliği ve elçilik gibi önemli mevkilere rahatlıkla gelebilmiş, ayrıca değerli topraklara iktâ statüsünde sahip olabilmişlerdir. Hatta bir devlet adamı olarak elde ettikleri yetki ve kazandıkları servet, hâmî olmalarına imkân tanımıştır. Zira Umâre, konağında insanları ağırlaması ve yardıma muhtaç kimselere ve dara düşen devlet adamlarına karşılıksız yardımlarda bulunmasıyla dikkat çekmiştir. Onun, bu tavırla kendisini bir noktaya kadar halifelerle özdeşleştirdiği düşünülebilir. Bu bağlamda onu havasa ve avama ihsanlarıyla dikkat çeken Bermekîler'in habercisi olarak değerlendirmek mümkündür.

Umâre'ye dair kayıtlar, Abbâsîler'in erken döneminin entelektüel ortamını anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Emevî döneminin sonlarında bilhassa kâtipler arasında belirmeye başlayan edeb kültürü, Abbâsî zamanında daha büyük bir kesimi ilgilendirecek şekilde yaygın hale gelmiştir. Bu dönemde gerek resmî gerek şahsî mektuplarda olsun sanatsal kaygılar güdülmüştür. Dolayısıyla yazışmalarda inşâ kabiliyeti aranır olmuştur. Umâre gibi kalemi güçlü kâtiplerin yazdığı mektup ve tematik risaleler derlenip kitaplaştırılmıştır. İlk on belâgat ustası arasında sayılan Umâre'nin kullandığı üsluba sahip olmak, dönemin kâtiplerinin ideallerinden biri olmuştur. Umâre'ye ait mektupların dilinin ağıdalı ve son derece sanatlı olması münasebetiyle Arap dili ve belâgati sahasında mütehasıs araştırmacıların ilgisini ve dikkatini beklemektedir.

Bazı kaynaklarda Umâre'nin zındıklıkla itham edilmesi, içinde bulunduğu edipler zümresiyle alakalıdır. Fakat onun zındıklık suçundan ötürü kovuşturulduğu ve cezalandırıldığına dair herhangi bir kayda rastlan-

101 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/391; Safvet, *Resâil*, 3/317-334.

102 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/366; Yâkût, *el-Üdebâ*, 5/2054.

103 Taberî, *Târih*, 6/183; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 205; İsfahânî, *el-Eğâni*, 13/197.

104 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/531-538.

105 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/367, 390, 391. Cebel'in dostlarına yazdığı bir mektup, yağmur hakkındaki yazısı ve taziye mektupları için bk. Safvet, *Resâil*, 3/118-124, 129-130.

106 Ebû Abdullah Hamza b. Hasan Hamza el-İsfahânî, *el-Emsâlu's-Sâdire an Buyûti's-Şi'r*, thk. Ahmed ed-Dubeyb (Beirut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009), 746.

mamaktadır. Zındıklık kovuşturmasının yoğunlaştığı Mehdî döneminde önemli devlet görevleri ifa etmeye devam etmiştir.

Umâre'nin karakterine dair aşırı kibirli ve son derece cömert şeklindeki tanımlamalar, tahlile muhtaç konular olmuştur. Onun mağrur kişiliği, bir deyim olarak asırlar boyu hatırlanmıştır. Onun bu karakteristik özelliği bireysel açıdan olduğu kadar sosyal açıdan da birtakım ipuçları taşımaktadır. Bunun arkasında yatan başlıca etkenlerden biri mevâlî olmasıdır. Kabiliyetli bir kâtip ve dirayetli bir devlet adamı olarak zamanla büyük servete ve üne kavuşan Umâre, mevâlî kimliğinin küçümsenecek bir şey olmadığını bilakis bu kimliğin sahabîlere ve halifelere yakınlık ve bağlılık vesilesi olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. O, bir mevâlînin Arapçayı en ileri düzeyde kullanabileceğini, devlet yönetiminde kritik mevkilere gelebileceğini, devlete hizmetinden ötürü büyük servet sahibi olabileceğini ve neticede hâmî konumuna erişebileceğini Abbâsîler'in erken döneminde ortaya koymuştur. Öte yandan bu durum, devlet işlerindeki kabiliyeti ve yetkinliğinin de verdiği güç ve özgüvenle onu halifelere karşı minnetsiz tavırlar sergilemeye sevk etmiştir.

Umâre'nin Bizans'ın başkenti İstanbul'a (Konstantinopolis) tam teşekküllü elçi olarak gidişinden geriye bir rapor kalmıştır. Umâre'nin izlenimleri Bizans protokol kuralları hakkında bilgi vermekte ve iki devlet arasındaki ilmî açıdan etkileşime işaret etmektedir. Beri tarafta Umâre'nin Bağdat'a gelen Bizans elçisinde refakat etmesi, Abbâsî diplomasisine az da olsa ışık tutmaktadır.

Bu makalede Umâre b. Hamza'ya dair anlatılardan yola çıkarak Abbâsîler'in kuruluş dönemini bazı açılardan kısmen aydınlatmaya çalıştık. Bahsi geçen konularda daha ayrıntılı ve sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için başka biyografilerin de dikkatle gözden geçirilmesi ve mukayese edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmada bir ölçüde başvurduğumuz prosopografi yönteminin elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda toplumsal tarih araştırmalarında başvurulan sosyal vokabüleri yönteminden hareketle Latince'den Arapçaya geçen *kuştâr* (*quaestor*) sözcüğünün anlam kaymasına uğradığı, mevâlî kelimesinin farklı çağrışımlarının olduğu görülmektedir. Buna ilaveten *tîhü Umâre* (Umâre'nin kibri) gibi şahıslara izafetle türemiş Arapça deyimlerin hikâyesinin yazıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, Tayyar. "İkrime el-Berberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Avcı, Casim. *İslâm Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Aykon, Necati. *Devlet İçinde Devlet Bermekiler*. Ankara: ÖKM Yayınları, 2018.
- Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbü'l-Esrâf*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân*. thk. Abdullah E. et-Tabbâ' – Ömer E. et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987.
- Bennâ, Muhammed Abdüssettâr. "Umâre b. Hamza 199 h/814 m". *el-Mu'temer ed-Devli es-Sâdis: el-Mevrûsâtu'l-Kadime beyne's-Şefâhiyye ve'l-Kitâbiyye ve'l-Tecsid*. 2/295-342. Kahire: Câmîatu Ayni's-Şems: Merkezi'd-Dirâsât el-Berdiyye ve'n-Nukûş, 2005.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Cemâhir fi'l-Cevâhir*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1995.
- Câhiz, Ebü Osman Amr b. Bahr. "Fazlu Hâşim alâ Abdîşsem's". *er-Resâilu's-Siyâsiyye*. thk. Ali Ebü Mulhim. 407-460. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Çehşiyârî, Ebü Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. thk. İbrahim Salih. Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 2009.
- Cevâlikî, Ebü Mansûr Mevhûb b. Ahmed. *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem*. thk. Ahmed M. Şâkir. Kahire: Dâru'l-Küttüb, 1969.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demirci, Mustafa. *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Eskin, Ümit. *Abbâsîler Döneminde Valilik*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Ezdî, Ebü Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed. *Târîhu'l-Mevsil*. thk. Ahmed A. Mahmûd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 2006.
- Hâlidî, Ebü Bekir Muhammed b. Hâşim - Hâlidî, Ebü Osman Saîd b. Hâşim. *Kitâbü'l-Tuhaf ve'l-Hedâyâ*. thk. Sâmi ed-Dehhân. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1956.
- Halîfe b. Hayyât, Ebü Amr eş-Şeybânî. *Târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- Hamza el-İsfahânî, Ebü Abdullah Hamza b. Hasan. *el-Emsâlu's-Sâdire an Buyûti's-Şi'r*. thk. Ahmed ed-Dubeyb. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Medîneti's-Selâm: Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Hicâb, Muhammed Nebîh. *Belâğatü'l-Küttâb fi'l-Asri'l-Abbâsî*. Mekke: Mektebetü Tâlibi'l-Câmî, 1986.
- Howatson, M. C. *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. çev. Faruk Ersöz. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Husrî, Ebü İshak İbrahim b. Ali. *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb*. thk. Salâhaddin el-Hevârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001.
- İbn Ebü Avn, Ebü İshak İbrahim b. Muhammed. *el-Ecvibetü'l-Müskite*. thk. Meyy A. Yûsuf. Kahire: Ayn li'd-Dirâsât, 1996.
- İbn Ebü Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve'l-Ta'dil*. 9 Cilt. Haydarabad, 1953.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.
- İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Hasan. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. thk. İhsan Abbas - Bekir Abbas. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1996.
- İbn Hanbel, Ebü Abdurrahman Abdullah b. Ahmed. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed S. el-Kahtânî. 2 Cilt. Demmam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1986.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnu'l-Ahbâr*. thk. Muhammed el-İskenderânî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-Arabî, 1994.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf. *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed H. Şemseddin. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'd-Deccâcî, Ebü'l-Hasan Sa'dullah b. Nasr. *Sefetu'l-Mulah ve Zevhu'l-Terah*. thk. Hâlid A. M. es-Süveydî. Dimaşk: Müessesetü Beyne'n-Nehreyn, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*. thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi'l-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- İbnü'l-Fakîh, Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Küttüb, 2009.
- İbnü'l-Ferrâ, Ebü Ali el-Hüseyn b. Muhammed. *Kitâbü Rusuli'l-Mülük ve men Yasluhu li'r-Risâleti ve's-Sifâre*. thk. Salâhaddin Müneccid. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972.

- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Eğânî*. thk. İhsan Abbas v.dğr. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2008.
- Kadı Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed. *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Lebib Efendi, Mehmed. *Cevâhir-i Mültekâ: Keşfedilen Cevherler*. ed. Hasan Karayığit. 2 Cilt. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Muhammed, İdris Süleyman. "Umâre b. Hamza: Siretuhu'z-Zâtiyye ve Alâkatuhu bi's-Sultati'l-Abbâsiyye". *Âdâbu'r-Râfideyn* 34 (2001), 233-248.
- Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil*. thk. Muhammed A. ed-Dâli. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013.
- Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014.
- Onat, Hasan. "İbâhiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Polatoğlu, Selahattin. *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022.
- Safedî, Ebû's-Safâ Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Safvet, Ahmed Zeki. *Cemheretü Resâili'l-Arab*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Letâifü'l-Meârif*. thk. P. De Jong. Leiden: Brill, 1867.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Shaban, M. A. *Islamic History: A New Interpretation*. 2 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Şerîf el-Murtaza, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin. *Emâlî: Gururü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1954.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülük*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1962.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *el-Ferec ba'de's-Şidde*. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed. *el-Besâir ve'z-Zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1988.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed. *es-Sadaka ve's-Sadik*. thk. İbrahim el-Kilânî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1998.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzih. *el-Büldân*. thk. Muhammed E. Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Yâkût, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yâkût, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrsâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah. *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*. thk. Sâmi Mekki el-Ânî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah. *Cemheretu Nesebi Kureys ve Ahbâruhâ*. thk. Abbas Hânî el-Cerrâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

EXTENDED ABSTRACT

Biographical materials in historical sources enable us to learn more about a period of political and cultural life. Considering this situation, in this research, we tried to deal with 'Umāra b. Ḥamza's life within the framework of his duties in the state and his personality. Although he was brought up in the last period of the Umayyads, he stood out as a high-level clerk from the foundation years of the Abbasids. He assumed important official duties in the Abbasid State for a long time. The first three caliphs highly respected him because of his skill and loyalty, and all accepted him as mawālā.

It is also possible to see through 'Umāra's life that the position of the mawālī, who was generally despised and pushed into the secondary social standing during the Umayyad period, changed significantly during the Abbasid period. As seen in this study, the mawālī had a say in the state administration at least as much as the Arabs. The scribes of mawālī origin could easily come to essential positions such as vizier, chamberlain, governor, tax inspector and embassy, and they could also have the status of iqtā' on valuable lands. Moreover, the authority they obtained as a statesman and the wealth they gained allowed them to become protectors. 'Umāra attracted attention by hosting people in his mansion and helping needers and statesmen who were in financial difficulties. With this attitude, it can be seen that he identifies himself in some degree with the caliphs. In this context, it is possible to consider him as the forerunner of the Barmakids, who attracted attention with their benevolence to the elite and the ordinary people.

The narratives about 'Umāra also help us to understand the intellectual environment of the early Abbasid period. At the end of the Umayyad period, the adab culture, which began to appear, especially among the clerks, became widespread in a way that interested a larger segment during the Abbasid period. In this period, artistic concerns were pursued in both official and personal letters. Therefore, the ability to create text (*inshā*) has been sought in correspondence. Letters and thematic writings (*risāla*) written by clerks such as 'Umāra were collected and compiled into a book. Having the style used by 'Umāra, who is considered among the top ten rhetoric masters, has been one of the ideals of the clerks of the period. Since the language of the letters belonging to 'Umāra is heavy and highly artistic, it awaits the interest and attention of researchers in the field of Arabic language and rhetoric.

The accusation of 'Umāra of heresy (*zindiq*) in some sources is related to the intellectual environment he was in. However, there is no record of him being prosecuted and punished for the crime of heresy. He continued to perform important state duties during time of the Mahdī when the prosecution for heresy intensified.

The descriptions of 'Umāra's character that he is overly arrogant and extremely generous have been issues that need analysis. His arrogant personality has been remembered for centuries as an idiom. This characteristic feature of him has some clues in terms of social as well as individual aspects. One of the main factors behind this is that he is mawālī. 'Umāra, who gained great wealth and fame over time as a capable clerk and an experienced statesman, expressed at every opportunity that his identity as a mawālī was not something to be underestimated, but that this identity was a means of closeness and devotion to the companions and caliphs. He revealed in the early Abbasid period that a mawālī could use Arabic at the most advanced level, reach critical positions in the state administration, acquire great wealth due to his service to the state, and eventually reach the position of protector. On the other hand, this situation, with the strength and self-confidence given by his skill and competence in state affairs, prompted him to display reckless attitudes towards the caliphs.

We have a report remains of 'Umāra's departure as a full-fledged ambassador to the Byzantine capital, Istanbul (Constantinople). 'Umāra's impressions give information about the Byzantine protocol rules and point to the scientific interaction between the two states. On the other hand, 'Umāra's accompanying the Byzantine ambassador who came to Baghdad sheds a little light on Abbasid diplomacy.

In this study, we tried to partially illuminate the establishment period of the Abbasids from some aspects, based on the narratives about 'Umāra b. Ḥamza. In order to reach more detailed and reliable results on the issues mentioned above, other biographies should be also carefully reviewed and compared. In this context,

it is understood that the prosopography method, we have applied to some extent in the study, is suitable. Based on the social vocabulary method used in social history research in recent years, it is seen that the word *qusṭār* (quaestor), which has passed from Latin to Arabic, has undergone a shift in meaning, and the word *mawālī* has different connotations. In addition, it is understood that the story of Arabic idioms derived from people such as *tîhu 'Umāra* ('Umāra's arrogance) was written.